

LETTER & GEEST

FOTO PETER HILZ

WANT WE MOETEN DOOR, DOEI

„Er zou nog van alles aan de moraal moeten worden toegevoegd en de sociale controle zou verbeterd moeten worden. Maar de wereld gaat nog steeds aan vlijt ten onder, en waar het ethiek betreft bestaat er maar een redelijk alternatief: minder, vooral minder.”

Vanwaar dan toch die morele onrust? Vanwaar ons kwade geweten? Meerten B. ter Borg over de automatische moraal, over gemeenschappelijke waarden en over een leven dat beter en vredig is dan ooit tevoren.

door Meerten B. ter Borg

Ons gedrag en onze zeden gaan hard achteruit. Dit is de mening van steeds meer Nederlanders. Bij een dergelijke opvatting past een ethisch reveil en daaraan dient een discussie over ethiek vooraf te gaan. Die discussie hebben we dan ook. En in die discussie weet men wat de oorzaak van het verval van zedelijkheid is: we hebben geen gemeenschappelijke waarden meer.

Toch komt de discussie iets te snel. Eerst hadden we moeten nagaan of het wel waar is dat ons gedrag en onze zeden achteruit gaan. Ik wil op die vraag ook wel meteen antwoord geven: het is onzin. Ons gedrag verandert, en het verandert snel. Het verandert in een richting die velen niet bevalt. Maar dat is iets anders dan achteruitgaan. We hebben gemeenschappelijke waarden en we streven ze met veel vuur na. In die zin zijn we zeer moreel, met alle gevolgen van dien.

Aan het gedrag van Westerlingen ligt – al heel lang – een aantal waarden ten grondslag. We kunnen ons niet voorstellen dat we niet op grond van deze waarden zouden handelen. Ik beperk me tot het noemen van enkele: *rationaliteit, individualisme, materialisme, gelijkheid en vrijheid*, en de *maximalisering* van deze waarden. Ik duid ze aan met: basiswaarden. Ze staan niet ter discussie. Integendeel, ze vormen juist het uitgangspunt van onze politieke en ethische discussies.

Er wordt voortdurend van alles aan gedaan om te zorgen, dat we de basiswaarden nog beter naleven. Dat we nog beter presteren. Vrijwillig leveren mensen geweldige inspanningen om nog rationeler te zijn. Of dit inderdaad wel gebeurt,

wordt streng gecontroleerd. In toenemende mate worden de inspanningen die we leveren in cijfers (meestal geld) uitgedrukt om zo de doelmatigheid ervan te kunnen berekenen en dus nog doelmatiger te kunnen controleren. Er worden overal controle-apparaten uit de grond gestampt, die de cijfers nalopen. Dat is de moderne vorm van sociale controle: *accountancy*.

Ook de gewone burger doet mee aan deze sociale controle. Een controle die is gedemocratiseerd en dus gemassificeerd. We werken *allemaal* mee aan de cijfers. Verkoopcijfers, beurskoersen, kijkcijfers, alle mogelijke hitparades, boeken-topties. Men gaat er vanuit dat een boek in de boeken-topties wel een goed boek zal zijn en zo houdt het boek zichzelf in de boeken-topties. Met ons allen leveren we zo het materiaal voor de boekhouders, die bezig zijn met hun sociale controle op een controleerbare manier. Net als het geld wordt zo de cijfermatige sociale controle rondgepompt.

Cijfers brengen het goede voort en het goede brengt cijfers voort. Dat is onze moraal. De rationaliteit is aan alles bovengeschikt, ook aan andere basiswaarden. Maar die spelen ook hun rol, zoals materialisme: het gaat om goederen. Meestal om materiële goederen. Als het niet om materiële goederen gaat, wordt gedaan alsof het wel om goederen gaat. Alles is een produkt en kan worden uitgedrukt in geld. De actoren in dit geheel zijn individuen: natuurlijke personen of rechtspersonen. De produkten zijn hierop toegesneden. Het gaat uiteindelijk om keuzevrijheid en zelfontplooiing van het individu, zo zegt men.

De markt is het beste medium om de basiswaarden tot hun recht te laten komen.

Hier wordt ook gelijkheid gerealiseerd. Op de markt is in principe iedereen gelijk. Of je nu blank bent of zwart, van de straat of uit goede familie, Jehova-getuige of moslim: je hebt dezelfde keuzevrijheid. Het enige criterium is wat je in je portemonnee hebt zitten. Dat maakt immers je kwaliteit uit. Dat de markt ook democratisch is hebben we net al gezien: het produceert en reproduceert, beter dan welk referendum ook, de voorkeuren van mensen. Zo genereert de markt een maximale gerechtigheid. Deze machinerie functioneert goed, maar het kan altijd nog beter en dat wordt voortdurend nagestreefd: *maximalisering*. Dit wordt bewust aangewakkerd in moralistische donderpreken. De kansel is de televisie en de dominee is vervangen door figuren als Jan Timmer die zich opwinden over de gemakzucht en de Jan Saliegeest en de slaphout van het Nederlandse volk. De werkkraft van de Aziaten wordt ons ten voorbeeld gesteld. De zegeningen van de 'vechtmachtschappij' worden breed uitgemeten. Ons wordt gezegd dat concurrentie goed is, omdat het leidt tot betere produkten. Wie hieraan meewerkt wordt beloofd, wie het in de weg staat wordt gestraft.

We trekken er lering uit. Overal waar ik kijk, zie ik dat de mensen, soms met een slecht geweten, hun uiterste best doen om mee te komen. Dat is het ethische gedrag van vandaag de dag. Dat is de welwillendheid van de calculerende burger. Daarbij staan de basiswaarden zelf, zoals gezegd, niet ter discussie. Er is een brede consensus over, alle verhalen over pluralisme ten spijt. Voor Nederland wordt die eenheid momenteel geymboliseerd door de premier: een vakbondslider in bankierskostuum. Hij wordt gewaardeerd we-

gens zijn kwaliteiten als pretentioze, nuchtere boekhouder. Die consensus komt voort uit het feit dat de waarden ons natuurlijk toeschijnen. Het is deze zogenaamde *natuurlijkheid* van de waarden waarnaar wij leven, die maakt, dat we ze vaak niet eens als waarden herkennen. De abstracte, cijfermatige manier van sociale controle versterkt dit. Het gevolg is dat ze buiten de ethiek-discussie dreigen te vallen. Ze worden als randvoorwaarden opgevat, waaraan we 'natuurlijk' moeten voldoen. Ondertussen worden deze waarden voortdurend en bijna automatisch herbevestigd. Zo hebben we een automatische moraal.

Een automatische moraal. We doen ons best. De sociale controle is uiterst controlebaar. Het succes is nauwelijks voorstelbaar. Het levert een leven dat beter en vrediger is dan ooit in de geschiedenis. De droom van het utilitarisme bewaarheid. Vanwaar dan toch die morele onrust, waarmee ik mijn artikel begon? Vanwaar ons kwade geweten? Ik zie op zijn minst drie redenen voor ons onbehagen in de automatische moraal. Ten eerste komt die moraal in strijd met zichzelf. De term 'automatische moraal' lijkt al een contradictio in terminis. Immers, we zien de moraal als een deel van onze individuele ontplooiing: een moraal kan niet automatisch zijn, we moeten het zelf doen. Dit gevoel lijkt mij een verworvenheid van de christelijke traditie. Er zijn meer punten waarop onze moraal in strijd komt met zichzelf. Door de ene basiswaarde na te jagen, schend ik vaak de ander. De noodzaak om aan bepaalde cijfermatige criteria te voldoen (opgesteld door de boekhouders) noodzaakt soms tot

het schenden van andere basiswaarden. Zo moet een manager soms zijn beste mensen aan de dijk zetten, die vaak heel goed aan de cijfermatige criteria voldoen. Het is gedrag waarvan hij zelf misschien vindt dat het ethisch niet door de beugel kan. Hij voelt zich schuldig, maar wat moet hij met dat schuldgevoel?

Algemeen wordt zijn gedrag als 'noodzakelijk' beschouwd. Sterker nog, het wordt positief gewaardeerd. Hij wordt geroemd om zijn moed en visie als hij op succesvolle wijze een afslankingsoperatie voltooit, waarbij duizenden mensen de dupe zijn. Maar in zijn boze dromen komt hij ze weer tegen. Het zich inzetten voor de maximalisatie van de basiswaarden leidt maar al te vaak tot gedrag, dat je onethisch zou kunnen noemen.

Ten tweede gaat de automatische moraal in tegen wat je het morele gevoel zou kunnen noemen. Dat knaagt. We hebben het gevoel anderen in de kou te laten staan. We hebben niet de tijd en de energie om sommigen de aandacht te geven die ze nodig hebben. We kunnen niet stilstaan bij het verdriet of de verlangens van anderen, want we moeten door. Doei.

Er is een derde reden voor de morele onrust en die heeft te maken met de maximalisatie van onze waarden. Uit onze basiswaarden volgen vele gedragsregels, die we afgeleide gedragsregels kunnen noemen. Om nu de basiswaarden steeds op-

de van de automatische moraal, en in oppositie ertegen.

Bij de eerste soort worden waarden omgevormd tot individuele deugden. Mensen, zo meent men, zijn niet deugzaam genoeg. De deugden die men zou moeten bevorderen, staan in dienst van de maximalisering van de basiswaarden. Het gaat dan om zaken als spaarzaamheid en doorzettingsvermogen. Op die manier wordt automatisme vervangen door individuele ethische kwaliteiten. Veel sterker dan bij de automatische moraal kun je weer schuld toewijzen, en dat lucht op. Wie rijk is en wie arm: hij heeft het aan zichzelf te danken. Wie arm is heeft dan ook niet langer recht op ondersteuning. Het is immers zijn eigen schuld. Zo komt er weer plaats voor de mooiste ethische kwaliteit die er is: barmhartigheid. Wij steunen ze, hoewel ze ethisch te kort geschoten zijn.

Zij die tegen de automatische moraal zijn, maken vaak de volgende onderscheiding: tussen belangen en ethiek, tussen communiceerbare en ethische waarden, tussen koopman en dominee, tussen markt en gerechtigheid. Dit lijkt mij een valse en onvruchtbare tegenstelling, die maakt, dat men zijn doel voorbij schiet. Ontkend wordt dat de markt, zoals wij die kennen, zelf de belichaming is van waarden. Ontkend wordt ook, dat wat er via die markt wordt uitgewisseld, de belichaming is van waarden.

Wie dit onderscheid maakt, geeft de koopman, die met ethiek geconfronteerd wordt, een te gemakkelijke vluchtweg: hij kan zeggen dat de ethicus niet competent is waar het gaat om de wetmatigheden van de markt. Men kan zich beter beperken tot het spreken over gedragsbepalende waarden tout court. Men kiest voor waarden en van welke aard ze ook zijn, ze zijn moreel relevant en men heeft zijn keuze te rechtvaardigen. Men kan zich niet achter wat dan ook verschuilen.

Er zijn in de ethiekdiscussie ook mensen die zich beperken tot de franje. Zij betrekken de basiswaarden er niet bij (die spreken vanzelf) en staren zich blind op het ethisch pluralisme. Vertwijfeld vragen ze zich af hoe we, nu God dood is en alles geoorloofd, nog tot gemeenschappelijke waarden moeten komen. Typerend voor de discussie is ook, dat velen pleiten voor *maximalisering*: voor meer, vooral meer, en beter. Er zou nog van alles aan de moraal moeten worden toegevoegd en de sociale controle zou verbeterd moeten worden. Maar de wereld gaat nog steeds aan vlijt ten onder, en waar het ethiek betreft bestaat er maar een redelijk alternatief: minder, vooral minder.

De huidige moraal, die ik de automatische moraal genoemd heb, vergt steeds meer van ons. Het vergt gedragsveranderingen waardoor we ons minder thuis voelen in onze eigen wereld en het zet ons onder druk, zodat we minder ons geweten kunnen volgen. Er wordt veel te weinig gekeken naar de sociale en ethische implicaties van sociaal-economische politiek. Bovendien leidt een ethische discussie tot een misplaatst moralisme, als die sociaal-economische politiek niet in de discussie wordt betrokken. Die sociaal-economische politiek zou eens wat minder overspannen moeten zijn, en wat minder radicaal en wat minder overhaast. Ze zou iets meer ruimte moeten laten voor ethisch handelen.

Eerdere bijdragen van M. B. ter Borg aan Letter en Geest werden onlangs gebundeld in Het geoloog der goddelozen, Ten Have, Baarn.

OVERHEID ZEGT CONTRACT MET DE VERLIEZERS OP

Stel, je bent lokettist bij de NS, je werkt bij Hoogovens, of je bent nu al een van de ongeveer 785.000 Nederlanders die steun trekken. Je pakt de krant van gisteren op en je leest dat het bovenverwachting goed gaat met „de Nederlandse economie“. Kennelijk, concludeer je, hoor jij daar niet meer bij. Eenzelfde vervreemdende ervaring hebben miljoenen anderen in wat wel het rijke Westen heet. Sommigen van hen, die wel hun baan maar nog niet alle vertrouwen in de politiek kwijt zijn, maken zich kwaad op hun nationale overheid. Ze zou veel te labbekakkerig zijn in het helpen behouden en scheppen van werk.

Dit verwijt, maar dan wat meer op academisch niveau geformuleerd, hoor je hier en daar ook van economen. Vorige week trad in deze rubriek Edward Luttwak op. Hij vindt dat de westerse regering meer geld moeten laten rollen om de werkgelegenheid te stimuleren. In het tijdschrift *Foreign Affairs* valt een andere Amerikaan, Ethan B. Kapstein, hem bij.

Kapstein, *director of studies* bij de Amerikaanse Raad voor Buitenlandse Betrekkingen, bekijkt de za-

ken heel breed en zeer somber. Zijn analyse komt erop neer dat de westerse overheden contractbreuk plegen jegens de loontrekkers en de werklozen. Het contract waar hij op doelt, dateert van na de Tweede Wereldoorlog. Zowel in de VS als in West-Europa kwam toen een economisch en sociaal beleid van de grond dat beruiste op een afspraak tussen overheid en samenleving. Enerzijds zouden nationale markten worden opengesteld en blootgesteld aan internationale concurrentie. Aan de andere kant zouden de nationale overheden zich met het economisch leven bemoeien om wildwest-toestanden te voorkomen en te bevorderen dat iedereen werk had. *Losers* die huns ondanke uit de boot vielen, konden rekenen op een fatsoenlijke mate van staatssteun.

Wat Kapstein nu ziet gebeuren, is dat de westerse regeringen dit contract aan hun laars lappen. Ze werken er volop aan mee dat hun bedrijfsleven zich internationaal en liefst wereldwijd ('globalisering') kan ontplooiën, maar negeren hun naorlogse deal met de arbeiders. Anders gezegd: nationale overheden laten de slachtoffers van diep ingrijpende internationale processen – vrijhandel, technologische revoluties, migratie – veel te veel aan hun lot over. In de VS tref je die slachtoffers vooral aan onder de mensen in slecht betalende flutbanen. In West-Europa hebben ze meestal helemaal geen werk.

Kapstein voorspelt, als dat zo doorgaat, grootschalige sociale en politieke ontwrichting en gouden tijden voor politieke kwakzalvers en ophissers. Hij haalt er zelfs Weimar-Duitsland bij. Ook daar had je een leidende elite die arbeiders en werklozen in het sop van hun frustratie gaar liet koken en zich, net als de westerse regeringen nu, blindstaarde op het ideaal van een gezonde munt en een sluitende begroting. *Danke*, zei Adolf Hitler.

Tot zover Kapsteins diagnose. Nu zijn remedie. Hij bespreekt vier uitwegen. Protectionisme vindt hij een geneesmiddel dat erger is dan de kwaal. Royale subsidies om (potentiële) werknemers bij en om te scholen dan? Die zijn inderdaad nodig, maar worden al gauw onbetaalbaar en bieden aan *sich* weinig soelaas. Misschien zou de overheid zelf banen kunnen scheppen (zoals ten tijde van de *New Deal*) en subsidie kunnen geven op werk in de particuliere sector? Geen verwerpelijke idee, maar hoe voorkom je dan dat gesubsidieerde werknemers ongesubsidieerde verdringen?

West-Europa – om ons daartoe te beperken – moet het volgens Kapstein vooral hebben van andere recepten. Hij schrijft er een paar uit. U kent ze al: verlaging van de lasten voor werkegevers; flexibeler regels voor het aannemen en ontslaan van personeel en voor werkroosters; werklozen opjut-

door Jaap de Berg

ten om een baan te zoeken door in hun uitkeringen te snoeien. Met het geld dat de overheid zo bespaart, kan ze banenprogramma's financieren. Ook beveelt Kapstein, net als Luttwak, in het belang van de werkgelegenheid een monetair en fiscaal beleid aan dat de bestedingen stimuleert. Maar tevens – zullen centrale bankiers en hun politieke rapporteurs hoofdschuddend vaststellen – de inflatie. Dat risico moeten we van Kapstein maar nemen. Sociale ontwrichting is erger. Het wordt tijd dat degenen die financiële stabiliteit boven

werkgelegenheid stellen, dat gaan beseffen. Dokter Kapstein ziet natuurlijk ook wel dat zijn therapie in het honderd moet lopen wanneer elke nationale patiënt haar op eigen houtje toepast. Daarom beveelt hij stevige internationale coördinatie aan. Voor afspraken daaromtrent verwijst hij naar de G-7, het platform voor overleg tussen de zeven grootste industrielanden en de Europese Commissie.

WEG MET 'EUROPA', LEVE DE ATLANTISCHE UNIE

Het spreekt vanzelf dat er in Kapsteins scenario weinig terecht komt van de budgettaire vermaatschappij voor aspirant-leden van de Europese Monetaire Unie. Dat is maar goed ook, klinkt het elders in *Foreign Affairs*. Daar is Charles A. Kupchan, ook verbonden aan de Amerikaanse Raad voor Buitenlandse Betrekkingen, bezig de complete agenda van de Europese Unie naar de prullenmand te verwijzen.

Het hele streven om in Europa een elite-club met één markt en één munt te creëren, is hem een doorn in het oog. Het verscherpt de tweedeling tussen rijke en arme landen in de Unie en doet af-

breuk aan de saamhorigheid binnen de westerse beschaving (lees: Noord-Amerika en Europa). Bovendien vertilt de EU zich door twee zware taken tegelijk op te pakken: enerzijds 'verdieping' (via de vorming van een Euro-elite) en anderzijds uitbreiding.

Ook de Navo is volgens Kupchan verkeerd bezig; met haar uitbreidingsideeën dreigt ze in en om Rusland gevaarlijke tegenkrachten op te roepen. Kupchan heeft heel andere plannen met Europa en de VS. Hij geeft hun regeringen in overweging, een Atlantische Unie te vormen: een economisch, politiek en militair samenwerkingsverband van goedgeleedde zelfstandige staten waarin zowel de Europese Unie als de NAVO en haar kleuterbroertje WEU opgaan. Iedere staat die ernst maakt met democratie, vrijhandel en fatsoenlijke internationale gedragsnormen zou mogen meedoen – ook Rusland, als het zijn warboel op orde heeft. Vanwaar dit weidse programma? Kupchan is ervan overtuigd dat in de volgende eeuw „de Atlantische gemeenschap alleen kan overleven en floreer als haar burgers zich blijvend verbonden weten, niet alleen met hun natiestaten, maar ook met de bovennationale politieke ruimte die de westerse democratieën bewonen“.

Foreign Affairs, mei/juni, 170 blz. – f. 39,95.